

Den tyve år lange våbenstilstand

I timerne før daggry den 11. november 1918 udsendte hærene, som stod over for hinanden langs den vestlige front, deres sædvanlige kamppatruljer; i nogle sektorer fortsatte de store kanoner med at skyde indtil 10:59. Præcist klokken 11:00 var der stilhed, da en våbenhvile, som var resultatet af vanskelige forhandlinger mellem krigsdeltagerne, trådte i kraft. Nogle få soldater kravlede op af deres skyttegrave og gik hen over ingenmandsland for at omfavne deres tidligere fjender; andre gik ud for at lede efter noget at drikke; de fleste blev, hvor de var, stadig usikre på, om krigen virkelig var forbi. Og selvfølgelig var krigen mange steder i verden ikke forbi. Kampene rasede i yderligere tre år over hele det centrale og østlige Europa og i Mellemøsten, hvor bevæbnede mænd kæmpede for at få kontrol over de splintrede fragmenter af hohenzollernes, habsburgernes, romanovernes og osmannernes riger. Andre steder døde volden ud i 1918, blot for at bluse op igen som en dårligt slukket skovbrand.

For den fredskonference, som trådte sammen i Paris i det første halvår af 1919, var genskabelsen af orden i en verden, som var blevet rystet af krig, den vigtigste opgave. Skønt konferencen formelt omfattede alle på den vindende side, var den domineret

af lederne for de tre vigtigste magter: Georges Clemenceau fra Frankrig, David Lloyd George fra Storbritannien og Woodrow Wilson fra USA. Den endelige aftale, der kom til udtryk i en række traktater, som blev pålagt de besejrede stater, var resultatet af smertefulde kompromiser mellem De Tre Store, som hver havde medbragt meget forskellige interesser, erfaringer og politiske krav til Paris. Som det så ofte er tilfældet, indgik beslutningstagerne kompromiser på bekostning af dem, som ikke sad med ved bordet. I 1919 betød det først og fremmest taberne, frem for alt tyskerne, østrigerne og ungarerne, som blev pålagt en hård fred, og dernæst De Tre Stores mindre magtfulde allierede, så som italienerne og japanerne, der ikke fik de territoriale kompenstationer, som de mente at være blevet lovet.¹

Det store resultat af konferencen, som bestemt var mangelfuldt i detaljen, men bemærkelsesværdig holdbar i de store linier, var et nyt tegnet kort over det centrale og østlige Europa, som erstattede Habsburgerriget med en håndfuld stater, som stort set var baseret på princippet om selvbestemmelse. I betragtning af splittelsen mellem fredsmagerne og omfanget af den opgave, de stod overfor, var det en betragtelig præstation. Aftalens svagheder kom i mindre grad fra detaljerne i dens bestemmelser end fra manglen på en fælles vilje til at gennemføre dem. Wilson, som havde fået sin vilje i kritiske øjeblikke af forhandlingerne, var ikke i stand til at overtale USA's Senat til at ratificere traktaten. Skønt USA var økonomisk stærkt involveret, gav det hverken politisk eller militær støtte til freden. USA tilsluttede sig heller ikke Folkeforbundet, den internationale organisation som Wilson havde haft så store forventninger til. Briterne underskrev traktaten, sluttede sig til Folkeforbundet, men udtrykte næsten straks tvivl om freds aftalen. London var for eksempel parat til at garantere Frankrigs sikkerhed, men ikke sikkerheden for de nyligt dannede stater i Østeuropa. Under bolsjevistisk styre var Rusland, som havde været en del af den oprindelige alliance mod

Tyskland, nu uden for statssamfundet. Italien og Japan var, skønt de var blandt de sejrende magter, dybt utilfredse med status quo. Det er overflødigt at sige, at de besejrede magter anså freden for unfair og grundlæggende illegitim. Tilbage stod Frankrig, som var stærkt svækket af krigens menneskelige og økonomiske omkostninger, som den eneste stormagt, der helhjertet støttede efterkrigsordenen.

Den største trussel mod denne orden var naturligvis Tyskland. Skønt Tyskland var blevet slået i kamp, dets væbnede styrker alvorligt begrænset, dets økonomi tyngt af betaling af enorme krigsskadeerstatninger til de allierede samt af de ødelæggende omkostninger for dets egen krig, dets regering under konstant angreb og dets samfund revet i stykker af konflikter, var det fortsat den vigtigste stat i Europa. Uanset hvor vanskeligt det kan have været at erkende det i 1918, så betød bortfaldet af Østrig-Ungarn og det zaristiske Rusland og de tab, som Frankrig og Italien havde lidt, at Tysklands *relative* magt blev større, end den havde været, da krigen begyndte. Hvordan Tyskland ville bruge denne magt, ahang af udfaldet af en politisk strid mellem de moderate forsvarere af den ny Weimarrepublik og disses fjender på den ekstreme højre og venstre fløj. Så længe de moderate havde kontrol over den tyske stat, således som de havde det mellem 1923 og 1930, havde freden i Europa en chance. Når deres greb om magten blev udfordret, som det skete mellem 1919 og 1923 og igen mellem 1930 og 1933, kom freden i fare; og da de moderate i 1933 definitivt tabte over for Hitlers nationalsocialister, var ethvert håb om europæisk fred slukket.

Da krigen sluttede i november 1918, troede de fleste tyskere, at de var ved at sejre. Og hvorfor ikke? De kunne se, at deres armeer havde besat store dele af Østeuropa og fortsatte med at holde stillinger dybt inde på fransk territorium, nogle steder blot 100 kilometer fra Paris. De var ikke klar over, at den mislykkede forårsoffensiv havde udmattet hæren, og de kunne ikke vurdere

den moralske og materielle indvirkning fra den voksende amerikanske tilstedeværelse på vestfronten. Da våbenstilstanden blev underskrevet, slukkedes pludseligt tyskernes håb om sejr og med dem de håb, som havde holdt dem oppe gennem fire år. ”Vi troede, vi var romerne”, sagde en samtidig, ”mens vi i realiteten var kartagerne.”² Hvordan kunne dette være sket? Mange tyskere mente, at deres ubesejrede hære måtte være blevet forrådt, ”dolket i ryggen”, enten af den civile regering, til hvilken militæret behændigt havde overladt ansvaret, eller af en skummel sammensværgelse af socialister, katolikker, jøder og andre hemmelige fjender af nationen.

Chokket fra nederlaget blev forstærket af tyskernes dybe skuffelse over betingelserne i fredsftalen. I det, den prominente teolog Ernst Troeltsch kaldte ”drømmelandet” mellem underskrivelsen af våbenstilstanden og offentliggørelsen af fredstraktaten, kunne tyskerne tro, at de idealer om demokrati og national selvbestemmelse, som præsident Wilson så lidenskabeligt proklamerede, ville gøre det muligt for deres ny republikanske regering at forhandle en forsonende fred. Disse drømme sluttede i juni 1919, da Tyskland blev tvunget til at acceptere betingelser, som var langt hårdere, end nogen tysker havde forestillet sig dem: Udover at skulle afgive territorium ved alle grænser, opgive sine kolonier og handelsflåde, reducere sin hær til 100.000 mand og acceptere militær besættelse af sine vestlige områder skulle Tyskland betale sine tidligere fjender et uspecificeret beløb i krigsskadeerstatning. Tyskerne var særlig forargede over artiklerne 228 til 231 i traktaten, som krævede, at de udleverede deres krigstidsledere som kriminelle til retsforfølgelse, og som erklærede, at krigen var forårsaget ”af Tysklands og dets allieredes aggression”. Et overvældende flertal af tyskere afviste deres eneansvar for krigen – og med det det moralske grundlag for Versaillestraktaten som helhed.³

* * *

Udover at udforme og understøtte en europæisk fred måtte stormagterne tage sig af en række revolter blandt de befolkninger, som var underlagt dem. Der var optøjer i Britisk Indien og demonstrationer til fordel for uafhængighed i Egypten; der udbrød væbnede oprør mod franskmændene i Syrien, mod briterne i Irak, mod italienerne i Libyen og mod spanierne i Marokko. I Irland, Storbritanniens ældste og mest besværlige koloni, var et dårlig planlagt og sparsomt støttet væbnet oprør i 1916 på hårdhændet vis blevet nedkæmpet; tre år senere blev Irland scene for en borgerkrig, der blev bragt til ende med en traktat, som gav en kvalificeret uafhængighed til det i overvejende grad katolske syd og fortsatte det britiske styre i det protestantiske nord.

I hvert tilfælde reagerede europæerne på modstanden med ekstrem vold. For eksempel beordrede general Reginald Dyer i april 1919, med det formål - som han senere sagde det - at skabe "en moralsk effekt" på de indfødte, sine soldater til at åbne ild mod en fredelig forsamling i Amritsar, en by i Punjab, hvorved 379 blev dræbt og 1.200 såret.⁴ For at bekæmpe de irske nationalister opstillede briterne en paramilitær gruppe af tidligere soldater, der blev kendt som "*the Black and Tans*", og som besvarede terroristiske angreb med voldsomme repressalier mod befolkningen som helhed. I mange dele af verden anvendte kolonimagterne den nye militære teknologi til at gennemføre deres vilje: Fly og luftbombardementer viste sig at være særlig effektive midler til overvågning og undertrykkelse i de udstrakte koloniimperier. Giftgas, som var blevet brugt med måde i den europæiske krig, blev udspreddt fra luften af briterne mod oprørske indfødte i Afghanistan i 1919 og i Irak i 1920, af italienerne i Libyen i 1923 og 1924 (og igen i Etiopien i 1935, hvor de nedkastede fem hundrede ton kemiske stoffer), og af spanierne i Marokko fra 1921 til 1927. "Jeg forstår ikke denne snerpethed omkring brugen af

gas”, erklærede hans Majestæts krigsminister Winston Churchill i 1920. ”Jeg går stærkt ind for brug af giftgas mod uciviliserede stammer.”⁵

I Mellemøsten blev krigen efterfulgt af en kompleks gruppe væbnede stridigheder om fremtiden for det, der havde været Det Osmanniske Rige. Osmannerne betalte dyrt for at være gået i krig som Tysklands allierede: Da de i oktober 1918 accepterede en våbenhvile, var de arabiske provinser i oprør, fremmede orlogsskibe var ankret op i Bosporus, og britiske tropper forbedrede sig på at rykke ind i Konstantinopel. Situationen spidsede yderligere til, da italienske tropper gik i land i Antalya, og græske styrker invaderede Smyrna (Izmir) og begyndte at rykke ind i landet. Af disse angreb var sidstnævnte langt det farligste, både fordi det var grækernes ambition at skabe et moderne byzantinsk rige, og fordi osmannernes græske undersætter sluttede sig til den invaderende hær i en fælles voldsudøvelse.

Da sultan Mohammed VI's rige hurtigt faldt fra hinanden, forblev han af frygt for attentater i Konstantinopel, hvor han var afsondret og politisk lammet. Ind i dette magtvakuum trådte Mustafa Kemal, den 38-årige chef for rigets styrker i Syrien, der havde skabt sit ry gennem det vellykkede forsvar af Gallipoli i 1915. Indledningsvis handlede Kemal i sultanens navn, men erhvervede sig i stigende omfang sine egne kilder til legitimitet og autoritet. I 1923 havde han slået grækerne, forhandlet en afslutning af fjendtlighederne med de allierede, indgået en ny fredstraktat i Lausanne og erstattet sultanatet med en republik. I et klart symbolsk brud med den osmanniske fortid flyttede Kemal republikkens hovedstad til Ankara, en fjerntliggende anatolsk by langt fra mementoerne om rigets storhed i Konstantinopel. Grundlaget for Kemals præstationer var militær sejr. ”Suveræniteten erhverves med styrke, magt og med vold”, erklærede han over for sine tilhængere i november 1922.⁶

Styrke, magt og vold sikrede også overlevelsen af Lenins

bolsjevistiske eksperiment. I marts 1918 havde Lenin overtalt sine kolleger til at acceptere en hård fred, som blev gennemtvunget af de sejrende tyskere i Brest-Litovsk, hvorved en tredjedel af det europæiske Rusland inklusive næsten halvdelen af dets industri- og landbrugsområder gik tabt. Lenin hævdede, at Brest-Litovsk-freden var nødvendig, for at det bolsjevistiske eksperiment kunne overleve længe nok til at slutte sig til den revolution, som han forventede ville omslutte hele Europa. Når først et revolutionært regime var indsat i Berlin, ville en permanent fredsftale blive indgået mellem repræsentanter for de to nationers proletariater. I maj blev skrøbeligheden i bolsjevikkerens autoritet åbenbar, da fyrre tusind tjekkiske fanger var i stand til at tage kontrol over Den Transsibiriske Jernbane. Snart blev regimet truet på flere fronter af kontrarevolutionære hære, som fik støtte fra USA, Japan, Storbritannien og Frankrig. Der fulgte tre år med borgerkrig, massehungersnød, epidemiske sygdomme og et samfundsmæssigt sammenbrud. At bolsjevikkerne fremstod som sejrherre, skyldtes splittelsen mellem og inkompetencen hos deres modstandere såvel som deres egen evne til at skabe effektive militære og politiske institutioner baserede på ideologisk overbevisning, patriotiske appeller, socialt fjendskab og personlig ambition. Men frem for alt var sejren et resultat af deres uhæmmede villighed til at bruge magt mod alle fjender, fremmede såvel som hjemlige.

Sovjetunionens karakter blev formet af den vold, som ledsagede dens fødsel. Af de 6 millioner kombattanter, som blev mobiliseret for og imod revolutionen, omkom 1,2 millioner; en halv million af regimets politiske modstandere blev henrettet, og en anden halv million døde af sult.⁷ Både bolsjevikkerne og deres modstandere begik ugeringer; alle parter brugte terror for at kvæle utilfredsheden i de områder, de besatte. Bolsjevikkerne var særlig nådesløse over for repræsentanter for den gamle orden. For eksempel gik det hårdt ud over det ortodokse præsteskab; tusin-

der blev myrdet, ofte efter brutal tortur. Op mod en kvart million bønder blev dræbt, fordi de nægtede at udlevere deres afgrøder eller husdyr. I nogle tilfælde forsvandt hele samfund. Et øjenvidne rapporterede i 1921: "De oprørske kosaklandsbyer er blevet fjernet fra jordens overflade ... mændene er blevet taget til tvangsarbejde i minerne, kvinderne og børnene spredt overalt."⁸ Leon Trotskij, som havde ført Den Røde Hær til sejr, insisterede på, at det var nødvendigt "én gang for alle at gøre en ende på det papist-kvæker-sludder om det menneskelige livs hellighed."⁹

I 1921 havde bolsjevikkerne vundet borgerkrigen, men den russiske økonomi var lammet, hungersnød var den barske virkelighed, og utilfredshed greb om sig selv blandt bolsjevikernes mest overbeviste tilhængere. Lenin blev tvunget til at indgå en række kompromiser omkring producerende bønder og mindre virksomheder, der samlet blev kendt som den Ny Økonomiske Politik. Disse tiltag var, lige som Brest-Litovsk-traktaten tre år tidligere, udveje, som man nødtvunget tog i brug for at kunne overleve. Sovjetsystemets natur var fortsat bestemt af de styringsteknikker, som var blevet udformet under borgerkrigen: Det Kommunistiske partis dominans over alle aspekter af det samfundsmæssige og politiske liv, nådesløs anvendelse af terror og ambitionen om at skabe en ny form for samfund ud af resterne af Ruslands gamle regime. Lenin, hvis fysiske tilstand begyndte at svækkes i 1921, døde i 1924, og han oplevede således ikke, hvorledes hans arvinger fortsatte den langvarige revolutionære krig mod deres eget samfund.

Tilbage i marts 1919, på samme tid som Lenin etablerede den Tredje Socialistiske Internationale (den Anden var brudt sammen i 1915) for at udbrede verdensrevolutionen fra dens ny center i Moskva, stiftede Benito Mussolini og en halv snes af sine samarbejdspartnere *Fascio di Combattimento* i Milano, det første skridt på den vej, som skulle slutte tre år senere med Mussolinis udnævnelse til Italiens ministerpræsident.¹⁰ Mussolinis hastige

opstigen til magt havde, som Lenins, været utænkkelig uden krigen. I 1914 havde den fremtidige *Duce* været redaktør på *Avanti*, partiavisen for Italiens Socialistiske Parti; kort efter at den europæiske krig var brudt ud, brød Mussolini med sine socialistkammerater på grund af spørgsmålet om italiensk intervention i krigen, hvilket han var en stærk tilhænger af; han gjorde tjeneste i hæren, blev såret og vendte tilbage for at indtage sin plads i den italienske efterkrigs politiks urolige verden. Til at begynde med kombinerede Mussolinis program radikal nationalisme med antikapitalistiske og antiklerikale elementer fra hans socialistiske fortid, men han bevægede sig snart mod højre, lovpriste monarkiet og kirken og lovede at forsvare ejendom og orden.

At en mand med Mussolinis mangel på erfaring og med et tyndt program kunne blive leder af Italiens regering, viser, hvor dybe de samfundsmæssige, økonomiske og politiske kriser i efterkrigsitalien var. I 1915 var Italien trådt ind i krigen på briternes, franskmændenes og russernes side. I stedet for den nationale prestige, territoriale udvidelse og politiske fornyelse, som interventionisterne havde lovet, bragte krigen ikke andet end problemer: Italiens hær var blevet ydmyget i kamp, dets territoriale krav ikke indfriet og dets politiske system presset til bristepunktet. I 1919, da millioner af oprørske soldater vendte hjem for at kræve det bedre liv, som de var blevet lovet, var økonomien kollapsede, social uro udbredt og politisk ustabilitet rodfæstet. Med staten næsten lammet betragtede mange respektable italienere de fascistiske grupper, som blev rekrutteret blandt tidligere soldater, studenter og unge mennesker med smag for vold, som vigtige allierede mod truslen om en kommunistisk ledet revolution.

Den sovjetiske kommunisme og den italienske fascisme var, med den franske historiker François Furets ord, "børn af Første Verdenskrig".¹¹ Uden krigen ville Lenin være forblevet en eksileret leder af en marginal bevægelse og Mussolini en prominent talsmand for Det Italienske Socialistiske Parti. Men krigen skabte

ikke blot forhold, som gjorde kommunistiske og fascistiske regimer mulige, den formede også deres karakter. Kommunisternes og fascisternes ideal var et militariseret samfund, der skulle organiseres med henblik på krig, være højt mobiliseret og stramt kontrolleret, på samme tid demokratisk og autoritært, nærdemokratisk og disciplineret.

Vold var væsentlig for både fascismen og kommunismen, ikke blot som et middel til at opnå magt, men som et transformativt instrument, der var altafgørende for dannelsen af en ny social og politisk orden. Og således bragte begge bevægelser krigen hjem, domesticerede dens vaner og følsomhed og institutionaliserede dens brutalitet og aggression. "For os", sagde en italiensk fascist, "er krigen aldrig blevet afsluttet. Vi erstattede ganske enkelt ydre fjender med indre."¹² "Hæren er den skole", proklamerede Trotskij, "hvor partiet kan indgyde moralsk strengthed, selvopofrelse og disciplin."¹³ I 1923 skrev Mussolini: "Krig bringer al menneskelig energi op på højeste niveau og præger de mennesker, som har modet til at møde den, med ædelhed."¹⁴ Kampens, voldens og krigens genskabende kraft, som før 1914 var blevet prist af nogle få teoretikere, blev nu accepteret af mænd med ansvar for større europæiske stater.

De millioner af europæere, som blev tiltrukket af fascismen og kommunismen (og undertiden først af den ene ideologi og derefter af den anden), var overbeviste om, at værdier og antagelser fra før krigen var uopretteligt gået tabt. Lenins og Mussolinis lidenskabelige beundrere troede ikke længere på en liberal orden, på en verden af handel og kalkulationer og på fredelige protester og parlamentsdebatter. De kunne heller ikke længere acceptere begrænsningerne i traditionel strategi og statskunst, førkrigstidens tro på at politiske mål kunne retfærdiggøre brugen af militære midler, og på at der var en klar forskel mellem international rivalisering og hjemlige alliancer. De på henholdsvis den ekstreme venstre og højre fløj var enige om, at en ny orden var nødvendig,

og at hårde, ja endog brutale foranstaltninger var nødvendige for at opnå den.

* * *

Skyggen af de millioner, som ikke havde overlevet krigen, lå over dem, som havde overlevet den. Af de 70 millioner mand, som blev mobiliseret i løbet af krigen, blev 9,45 millioner dræbt. De mindre og svagere krigsdeltagere led forholdsmæssigt mest: Serbien mistede mere end en tredjedel af sin hær, Tyrkiet og Rumænien en fjerdedel af deres og Bulgarien mere end en femtedel. Blandt de større stater fik Frankrig den højeste procentdel af sine væbnede styrker dræbt (16,8), fulgt af Tyskland (15,4), Østrig-Ungarn (12,2), Storbritannien (11,8) og Rusland (11,5). Hver hær havde nogle enheder med usædvanlig høje tabsrater. I Adolf Hitlers regiment, 16. Bayerske Reserveregiment, blev 3.000 ud af en mandskabsstyrke på 3.600 dræbt eller såret på mindre end en måned, da det i efteråret 1914 gik i kamp mod erfarne regulære britiske tropper; i løbet af ét år var kun en håndfuld af regimentets oprindelige mandskab fortsat i aktiv tjeneste. Skotland, som traditionelt leverede rekrutter til den britiske hærs eliteregimenter, havde en dødsrate på 25 procent, hvilket var mere end det dobbelte af gennemsnittet for hele Storbritannien.¹⁵

I ingen af de større magter forsøgte prominente familier at beskytte deres sønner mod fronttjeneste. Marskal Foch mistede i 1914 en søn og en svigersøn med få dages mellemrum; en måned senere blev kansler Bethmann Hollwegs ældste søn dødeligt såret på østfronten; Herbert Asquith, den britiske premierminister, kom sig aldrig over sin elskede søn Raymonds død i 1916. Det er blevet skønnet, at op mod hver tredje britiske adelsfamilie mistede mindst ét medlem. Men mens døden ikke skelnede mellem rigdom eller rang, foretrak den i højere grad de unge. Briternes faldne udgjorde næsten 9 procent af den mand-

lige befolkning under femogfyrre år. I Frankrig døde tæt ved en fjerdel af de indkaldte fra afgangsklasserne 1911, 1912 og 1913 i kamp; af de 470.000 mænd, som var født i 1890, blev halvdelen dræbt eller alvorligt såret. Man kan ikke lade være med at undre sig over, hvorledes politikerne kunne blive ved med at fodre krigsmaskinen med deres egne børn, men det gjorde de, omend med dystre beslutsomhed. ”Her må jeg blive tavs”, skrev Bethmann-Hollweg til en ven om sin søns død, ”Stillet over for nationens hekatomber har ét menneske ingen ret til at klage.”¹⁶

At måle størrelsen på disse hekatomber, disse massegrave af ofre, hjælper os til at fatte krigens enorme, destruktive kraft, men for at forstå styrken af krigens indvirkning på det europæiske samfund må vi huske, at der bag disse statistikker lå millioner af personlige tragedier. Krigen efterlod 3 millioner enker, så mange som 10 millioner faderløse børn og millioner af sørgende forældre, brødre og søstre, kærestere og venner. I praktisk taget enhver europæisk familie var der nogen, som var blevet dræbt eller alvorligt såret. De overlevende ville aldrig glemme det frygtelige øjeblik, da underretningen ankom – telefonopringningen eller telegrammet, den dystert udseende tjenestemand ved døren eller landsbyborgmesteren, som højtideligt kaldte dem hjem fra marken. Vera Brittain, hvis forlovede, bror og to nærmeste venner blev dræbt, skrev, at krigen dømte hende ”til at leve resten af mit liv i en verden uden tillid og sikkerhed, en verden ... hvori kærlighed ville forekomme konstant at være truet af døden, og lykke ville fremstå som et hus med et kort liv, bygget på tilfældighedens omskiftelige sand.”¹⁷

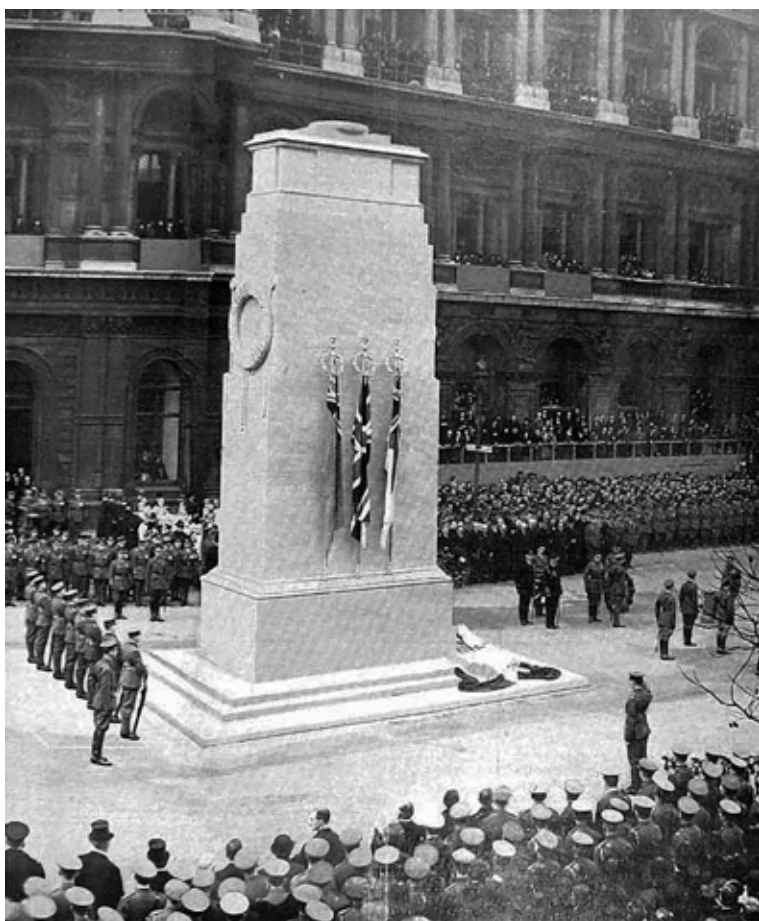
Meget tidligt i krigen blev regeringer klar over, at de ville skulle mindes hver eneste af deres borgersoldaters død. I 1915, hvor franskmændene stod over for et uventet og indtil da uset stort antal dræbte, skabte de nye militære kirkegårde og udvidede de eksisterende civile. I 1916 besluttede briterne, at de havde behov for en særskilt organisation, som blev til *Imperial* (senere

Commonwealth) *War Graves Commission*. Da krigen var forbi, tillod den franske regering familier at flytte de jordiske rester af deres kære hjem: omkring 300.000 af de 700.000 identificerede lig blev gravet op og genbegravet. Briterne derimod efterlod deres døde på militære gravpladser så tæt som muligt på det sted, hvor de var faldet; gravene for mere end en million mænd fra hele imperiet, arrangeret i nydelige rækker med identiske markører og omhyggeligt passet af Gravkommissionen, kunne findes fra Belgien til den irakiske ørken.¹⁸

Mens den moderne krigs demokratiske karakter gjorde det vigtigt at mindes hver enkelt soldats offer, gjorde kampteknologien ofte dette umuligt. Efter ethvert større sammenstød var terrænet oversået med kropsdele af de døde, og slagmarkerne fortsatte i de efterfølgende år med at give en uhyggelig høst af knogler fra sig. I 1920'erne ansatte den britiske og franske hær specialister til at identificere nyligt afdækkede skeletter. På trods af deres bedste bestræbelser var der fortsat titusinder, som der ikke kunne gøres rede for. I Frankrig var det sidste hvilested for disse mænd en af fire ossarier, benhuse, - ved Douaumont nær Verdun, Lorette ved Pas de Calais, Dorman ved Marne og Hartmannswillerkopf i Alsace -, som blev bygget til at huse, hvad der var tilbage af faldne franskmænd. Disse hellige franske knogler var, hævdede myndighederne, ikke blandet med deres fjenders; nøjagtigt, hvordan der kunne skelnes mellem franske og tyske rester, blev ikke afsløret.

Den 11. november 1920 blev der i London og Paris skabt en æresplads for en ukendt soldat, hvis knogler blev udvalgt tilfældigt til at repræsentere dem, som døde i kamp. Ideen bredte sig derpå til næsten alle de krigsførende nationer. I Paris var ærespladsen placeret under Triumfbuen og i London i skibet i Westminster Abbey. Graven for krigeren, "kun kendt af Gud", blev et ceremonielt midtpunkt for årlige mindehøjtideligheder for krigen og stedet, hvor gæstende dignitarer viste deres respekt for nationens

krigsdøde. Den symbolske værdi af den ukendte soldat var naturligvis kun meningsfuld, hvis folk antog, at de døde kunne identificeres, og deres grave kunne mærkes og bevares. I det meste af krigshistorien har det kun været de største krigere, som er blevet husket; de øvrige er blevet begravet uden ceremoniel i et eller andet hastigt gravet hul. Frem til det 20. århundrede var det på slagmarken efterladte navnløse lig den accepterede norm, ikke

”I mindet om vore ærefulde døde” – afsløringen af kenotafen, The Cenotaph, på Whitehall i London på toåret for våbenstilstanden, 11. november 1920.

den symbolsk magtfulde undtagelse.¹⁹

Navnene på de døde blev oplistet på titusinder af monumenter, som efter krigen blev rejst over hele Europa – med Rusland som den bemærkelsesværdige undtagelse. Hver af Frankrigs seksogtredive tusind kommuner havde et monument, som registrerede ofret fra hver af dens faldne sønner. Mindetavler og monumenter kunne også findes i sognekirker, universitetskapeller og på arbejdspladser; på for eksempel Londons Liverpool Street Station lister en smuk stentavle i elleve lange kolonner de medarbejdere i *Great Eastern Railway*, som blev dræbt under krigen. Sådanne monumenter indfangede præcist de individuelle og kollektive bestræbelser på at mindes krigen: På de fleste af dem er hvert navn lige betydningsfuldt, og de er alle udhugget i samme størrelse og som regel arrangeret uden hensyntagen til rang; samtidig bekræfter listen, at den enkelte tilhører et samfund – en landsby, et nabolag, et sogn, en skole eller en arbejdsplads – hvis overlevende medlemmer må være ansvarlige for at mindes hans offer. Samlet betragtet repræsenterer disse tusinder af samfund de institutionelle tråde, som nationens fælles liv er vævet sammen af.

I 1920'erne og 1930'erne mindedes europæerne krigen i ceremonier som fremhævede ofret og sorgen. Soldater paraderede fortsat på nationale festdage, og vagtposter stod fortsat foran offentlige bygninger i farverige våbenjakker. Der blev rejst statuer af helte og navngivet gader for at genkalde store sejre. Men disse monumenter og ritualer indeholdt nu viden om, hvad krig virkelig var. Som i fortiden fremkaldte krigens store slag – Somme, Verdun, Passchendaele – erindringer om mod og overlevelse, men i modsætning til Trafalgar eller Waterloo, fremkaldte de også prisen for modet og de lidelser, som overlevelsen havde krævet.

For mange europæere var krigens private og offentlige arv smeltet sammen, og deres personlige sorg knyttet til deres politiske frustrationer og utilfredshed. Vinderne håbede i en kort

periode, at sejren ville bringe dem velstand og sikkerhed, og "homes fit for heroes" som deres ledere havde lovet det. "Nogen må lide under krigens konsekvenser", sagde de allierede regeringer til tyskerne i juni 1919. "Skal det være Tyskland eller kun de mennesker, som det har forurettet?"²⁰ Som det viste sig, opnåede sejrherrene ikke meget ved at lade Tyskland lide, således som John Maynard Keynes påpegede det i sin brillant polemiske *The Economic Consequences of Peace*, som udkom i slutningen af 1919. Tyskland, hævdede Keynes, hverken ville eller kunne betale for krigen; den hårde fred, som var blevet påtvunget landet, ville føre til et "ineffektivt, arbejdsløst og uorganiseret Europa", hvor både den sejrende og den besejrede ville lide.²¹ Det var selvfølgelig nøjagtigt, hvad Norman Angell havde forudsagt ville ske, således som han utrætteligt påpegede det, mest omfattende i *The Fruits of Victory: A Sequel to "The Great Illusion"*, som han udgav i 1921. Uanset hvor meget man kan rejse spørgsmål om detaljerne i Keynes' og Angells analyser, kunne man vanskeligt afvise vægten i deres argumenter: Sejrens frugter var tørre og bitre, og krigens omkostninger vedvarende og dybe.

En række bemærkelsesværdige romaner og noveller, som begyndte at dukke op ti år efter våbenstilstanden, indfangede stemningen af disillusion. De fleste af disse bøger havde et fælles formål: At afsløre, hvad krig virkelig var, ved at kontrastere erfaringerne fra kamp med det, soldaterne selv havde forventet, hvad deres ledere påstod, og hvad mange mennesker på hjemmefronten fortsatte med at tro. Befriet for retorik om heroiske bedrifter og patriotiske ofre var den krig, som disse forfattere skildrede, brutal og absurd. Soldaterne på den anden side af ingenmandsland er ikke fjenden, men fæller i lidelse og død; den virkelige fjende er krigen selv, den ansigtsløse, ubønhørlige og umættelige maskine, der ødelægger alt på sin vej. "Krigen havde vundet", huskede den britiske digter Edmund Blunden, at han havde tænkt, da han var ved fronten, "og den ville fortsætte med at vinde."²²

Bag temaet om disillusion indeholdt efterkrigs litteraturen imidlertid en anden, ligeledes overbevisende sandhed om krigen: borgersoldaternes villighed til at udholde den. De, der skrev mest sigende om krigens rædsler – Remarque, Blunden, Robert Graves – beskrev også deres kammeraters tålmodige mod. Ville det blive muligt igen? Ville det nu, hvor de vidste, hvilken frygtelig virkelighed der ventede dem, være muligt at sende borgersoldater i kamp? Hvorledes kunne mænd, efter Somme og Verdun, tro på, at menneskelig vilje kunne triumfere over dødens stadig mere magtfulde teknologier? Havde masseværnepligtshæren, som enhver europæisk magt bortset fra Storbritannien havde baseret sin sikkerhed på før 1914, en fremtid?

Mange professionelle soldater, som havde ansvaret for forbedelserne til den næste krig, mente, at svaret på disse spørgsmål var et nej. Briterne forlod, forudsigeligt nok, hurtigt det værnepligtssystem, som de havde indført i 1916. To år efter våbenstilstanden var deres hær blevet reduceret til 300.000 mand spredt ud over imperiet. I modsætning til situationen før 1914 fremhævede britiske strateger som B.H. Liddell Hart og J.F.C. Fuller den militære fordel ved veltrænede professionelle tropper frem for den moralske fordel ved værnepligt. Også tyskerne reducerede deres hær. De havde ikke noget valg: I henhold til Versailles traktaten måtte Tysklands hær ikke overstige 100.000 mand. Mens generalerne og politikerne gjorde deres bedste for at omgå disse restriktioner, var de fleste militære planlæggere, lige som de britiske, skeptiske over for værdien af massehære. "Hele krigsførelsens fremtid", skrev general Hans von Seeckt, "forekommer at ligge i anvendelsen af mobile hære, der skal være relativt små, men af høj kvalitet."²³ Blandt de vesteuropæiske magter var det kun Frankrig, som under indtryk af 1870 og 1914 fastholdt en massehær, omend tjenestetiden blev reduceret først til atten måneder og derpå til et år. På trods af velargumenterede opfordringer fra militære reformatorer så som Charles de Gaulle,

blev Frankrigs militærbudget i løbet af 1930'erne beskåret igen og igen, hvilket gjorde nationen stadig mere afhængig af de defen-sive befæstninger, der blev bygget langs dens østlige grænse.

Flertallet af de europæiske nationer håbede inderligt på, at der aldrig mere ville blive brug for deres hære til at udkæmpe en ny storkrig. De fleste forstandige mennesker var overbeviste om, at fred var mere end et ønskværdigt mål - den var en tvingende nødvendighed. Den form for krig, som Bloch og Angell havde forudset, var nu en fælles erfaring: Tab og lidelser havde indpren-tet den dybt i den offentlige og private erindring hos millioner af mænd og kvinder. Pacifisme var ikke længere en excentrisk holdning, men det uundgåelige svar på historiens logik. Som den britiske politolog R. M. MacIver skrev i 1926: "At antage, at de nationale kriges æra er slut, er ikke uvidenskabelig utopi, men en fornuftig følgeslutning ud fra den præmis, at mennesker i det lange løb tilpasser deres institutioner til deres fornødenheder."²⁴ Intet var vigtigere, mente mange europæere, end at undgå en ny verdenskrig.

MacIvers tillid afspejlede en ny, mere positiv stemning, som begyndte at vinde frem i europæisk politik i midten af 1920'erne. Den umiddelbare eftervirkning af krigen havde været fyldt med spændinger, som kulminerede i 1922, da Frankrig og Belgien invaderede Ruhr som følge af Tysklands misligholdelse af beta-lingerne af krigsskadeerstatning. I slutningen af 1923 indledte den ny tyske udenrigsminister, Gustav Stresemann, en poli-tik, som havde til formål at opnå indrømmelser fra de allierede gennem forlig frem for konfrontation. Stresemann fandt en velvillig partner i den franske ministerpræsident Aristide Briand, som mente, at fransk sikkerhed blev bedst varetaget gennem et tættere samarbejde med Storbritannien og en forhandlings-venlig politik over for Tyskland. Stresemanns og Briands fælles bestræbelser frembragte en række aftaler, der blev underskrevet i Locarno i 1925, og som garanterede Frankrigs østlige grænse.

Det følgende år indtrådte Tyskland i Folkeforbundet og deltog i en kommission, som skulle forberede en konference om nedrustning. Der blev således gjort fremskridt med hensyn til at løse de penible spørgsmål om krigsskadeerstatninger, som til slut blev fastlagt på et niveau, hvor Tyskland angiveligt var villig og i stand til at betale dem.

Det mest bemærkelsesværdige udtryk for denne tid var formentlig den aftale, som blev underskrevet i Paris i august 1928, hvor verdens nationer højtideligt erklærede ”i deres respektive befolkningers navn, at de fordømmer brugen af krig til at løse internationale kontroverser, og at de giver afkald på den som et instrument i international politik i deres relation med hinanden”. Ved at erklære Clausewitz’ berømte definition på krig for illegal og garantere, at internationale stridigheder ville blive afgjort fredeligt, syntes denne traktat, der var navngivet efter Briand og den amerikanske udenrigsminister, Frank Kellogg, at skabe det legale grundlag for en ny international orden.²⁵

Retrospektivt kan vi se, at i 1929 var tiden med forsoning i de europæiske forhold allerede ved at være slut. Ikke desto mindre blev den optimisme, den havde frembragt, hængende et godt stykke tid efter, at det internationale klima var begyndt at ændre sig. For eksempel fremmanede Nicolas Murray Butler, som i en lang periode havde været rektor på Columbia University og var en entusiastisk fortaler for Kellogg-Briand-pagten, i september 1930 mindet om en af det 19. århundredes store forkæmpere for fred, da han fremsatte den ”temmelig sikre forudsigelse, at næste generation vil opleve en konstant stigende respekt for Cobdens principper”.²⁶ Det følgende år blev Butler tildelt Nobelfredsprisen. Lord Cecil, som den 10. september 1931 talte i Folkeforbundet, var endnu mere optimistisk: ”Der har knap været en et tidspunkt i verdenshistorien, hvor krig har forekommet mindre sandsynlig end for øjeblikket.”²⁷ Fremtiden var ikke venlig mod Cecil. Otte dage efter hans tale fabrikerede japanerne en episode ved

Mukden med det formål at indlede det felttog, som skulle føre til erobringen af Manchuriet. Hermed indledtes en spiral af tyve års international vold i Østasien. Mens der ikke skulle opstå en stormagtskonflikt i Europa i endnu otte år, udgør den japanske aggression i september 1931 et plausibelt begyndelsestidspunkt for Anden Verdenskrig.

Det er vanskeligt at forestille sig det flygtige øjeblik, hvor håbet om fred – for amerikanere som Butler og europæere som Cecil – lyste så klart. Frem for alt blev håbet næret af den erkendelse, at den næste krig ville blive endnu mere forfærdelig end den sidste. ”Hvem i Europa ved ikke,” sagde premierminister Stanley Baldwin i januar 1926, ”at en yderligere krig i Vesten vil betyde, at en gammel civilisation vil falde med et chok, der er lige så stort som det, der blev udløst af Roms fald?”²⁸ Selv B.H. Liddell Hart, som var meget langt fra at være pacifist, indrømmede i 1928, at det ”står helt klart, at enhver yderligere krig, som vil blive ført med lignende metoder, må betyde den europæiske civilisations sammenbrud.”²⁹ Som det skulle vise sig, var den udbredte frygt for, at en ny krig ville ødelægge den europæiske civilisation, ikke tilstrækkelig til at etablere evig fred.

* * *

På trods af Tysklands afvisning af fredstraktaten var et flertal af tyskere indstillede på at støtte Stresemanns forsonende diplomati, fordi de vidste, hvad krigen havde kostet dem. Som alle de krigsførende lande var efterkrigstyskland overvældet af sorg. Under krigen havde Tyskland mobiliseret 85 procent af alle mænd i alderen mellem sytten og halvtreds – 13,5 millioner mænd, hvilket var flere end nogen anden stat. Flere end 2 millioner af disse var døde i kamp, og yderligere 4,3 millioner var blevet såret. Den amerikanske historiker Robert Whalen har beregnet, at i 1920'erne bestod næsten 10 procent af den totale befolkning

af invaliderede veteraner og deres familier eller de uforsørgede overlevende efter soldater, som var blevet dræbt i krigen. Der var selvfølgelig sammenlignelige tal for mennesker i Storbritannien og Frankrig, som bar de samme sår fra krigen på deres legeme og sjæl; i Tyskland måtte krigsofrene imidlertid forliges med deres sår i et klima af politisk omvæltning, sociale stridigheder og økonomiske forskydninger. Men mens vinderne måske ikke vandt, så tabte taberne helt afgjort – og for dem tyngede nederlagets kollektive byrder yderligere på deres individuelle tab og offer.

Skønt tyskerne mindedes deres døde med tusindvis af lokale monumenter og millioner af private helligdomme, blev deres bestræbelser på at skabe nationale mindesmærker forpurret af politiske uoverensstemmelser. I august 1924 endte eksempelvis en mindehøjtidelighed i Berlin for de krigsdræbte i en nævekamp mellem demonstranter fra forskellige partier. *Stahlhelm*, den største og mest aktive tyske veteranorganisation, spillede uafledigt på den folkelige utilfredshed og var ofte en forstyrrende påmindelse om krigens ufordøjede arv. Weimartyskland var ude af stand til at opnå enighed om en national mindededag, der kunne sammenlignes med 11. november i Storbritannien; i stedet holdt protestanter og katolikker, saksere og preussere mindehøjtigheder på forskellige tidspunkter og på forskellige måder. Regional konkurrence og ideologiske protester førte til, at Tyskland først var i stand til at afholde en mindehøjtidelighed for sin ukendte soldat i 1931, hvor Neue Wache, vagtbygningen over for det kongelige palads i Berlin, blev omdannet til en grav for en ukendt soldat, selvom ingen nogensinde blev gravsat dér.³⁰

I betragtning af det hav af vanskeligheder, som man måtte navigere i, er det bemærkelsesværdigt, at republikkens moderate forsvarere overlevede kriserne i den umiddelbare efterkrigsperiode: skylden for nederlaget, nødvendigheden af at underskrive en hård og for de fleste tyskere illegitim fredstraktat,

sammenbruddet af det monetære system som følge af en galoperende inflation, en ydmygende fremmed invasion i 1922 og en række væbnede opstande fra ekstremister på højre- og venstrefløjen. To forhold var til republikanernes fordel. For det første modet og dygtigheden hos nogle af deres ledere – især hos republikkens præsident, Friedrich Ebert, og hos kansler og derpå udenrigsminister Gustav Stresemann. For det andet, hvad der var endnu vigtigere, var der trods udbredt fjendtlighed mod republikken ikke noget klart alternativ til den. I 1922 og 1923 var hverken det ekstreme højre eller det ekstreme venstre stærke nok til at tage magten illegalt eller til at vinde den gennem frie valg.

Da verdensøkonomien brød sammen i 1929, forsvandt disse fordele. Republikkens tidligere forsvarere tillod sig selv at blive udmanøvreret af deres konservative modstandere, som skabte muligheden for et antidemokratisk alternativ. I et desperat forsøg på at tøjle nazisternes folkelige støtte bag deres eget partiprogram overlod medlemmer af det tyske establishment – som deres italienske modparter havde gjort det elleve år før – i januar 1933 regeringsmagten til Adolf Hitler. Hurtigere, mere hensynsløst og mere resolut end Mussolini fortrængte eller overtog Hitler derpå sine højreorienterede allierede, terroriserede sine modstandere til underkastelse og afviklede forfatningen. På fjorten måneder udrettede han det, republikken ikke havde været i stand til på fjorten år: etableringen af en ubestridt kontrol over den tyske stat og det tyske samfund.³¹

Hitler kunne, i endnu højere grad end Lenin og Mussolini, takke krigen for sin succes. I 1914 var han en mand i udkanten af samfundet uden færdigheder og potentiale. Militærtjenesten gav ham en plads, et formål og den første succesoplevelse. Da Hitlers foresatte efter krigen ansporede ham til at involvere sig i det revolutionære Münchens kaotiske politiske liv, opdagede han sit sande kald som agitator og rasede mod dem, der havde forrådt fædrelandet – kommunister, republikanere og jøder. Fra

det øjeblik spillede krigens arv en kritisk rolle i hver station på hans vej til magten: I 1923, hvor den franske invasion i Ruhr fristede ham til at forsøge at gribe magten i Bayern; i 1929, hvor kampagnen mod det endelig forlig i spørgsmålet om krigsskaderstatningerne førte ham ind i en værdifuld alliance med de konservative nationalister; og i 1933, hvor han blev udnævnt til kansler af feltmarskal Paul von Hindenburg, den ældede krigshelt, som året forinden var blevet valgt til sin anden periode som republikkens præsident.

Krigen forberedte den jord, hvori nazismen kunne slå rødder. For det første fjernede den de hindringer, som før 1914 havde hæmmet udvikling af ekstremisme: et politisk system som var baseret på retsstatslighed, en dynamisk økonomi og en udbredt patriotisk forpligtelse over for staten. I deres sted skabte krigen en skarp politisk adskillelse, en alvorlig forstyrrelse af økonomien samt dybe nationale frustrationer. For det andet forgiftede krigen tyskerne civile liv, vænnede dem til vold og svækkede deres forpligtelse over for en legal orden. Blot fem år efter, at deres politiske liv var blevet kastet ud i tumult som følge af en preussisk officers dårlige behandling af civilister i Zabern, var tyskerne under de revolutionære tildragelser i 1918 rede til at tolerere ekstrem vold, inklusive mord, mod deres politiske fjender. Hvordan kunne millioner af respektable mennesker have stemt på Hitler og hans stormtropper, hvis der ikke havde været denne brutalisering? I en politisk kultur, som lagde vægt på anstændighed og høflighed, ville den nazistiske ledelses beredvillighed til at tolerere, endog til at rose, anvendelse af dødelig vold mod deres modstandere – som det eksempelvis skete, da berusede stormtropper i august 1932 pryglede en kommunistisk sympatisør ihjel i den schlesiske landsby Potempa – have diskvalificeret den fra seriøse overvejelser.

Nazismens appeller var en mangfoldig og ofte selvmodsigende samling af frygt, had og særinteresser. For nogle nazi-

ster, især dem i Hitlers inderkreds, var det jødiske spørgsmål af væsentlig betydning; for andre, især for de besiddende klasser, som efter 1930 i stort antal stemte på Hitler, var antikommunismen nøglen; og for atter andre, især bønder og små forretningsfolk, syntes nazisternes fjendskab mod finanskapitalismen at tilbyde en redning fra økonomisk ruin. Det, der forenede disse forskelligartede appeller, var traumet fra det nederlag, som ifølge nazisterne var blevet forårsaget af verdensjødedommen, kommunistiske revolutionære og økonomiske manipulatorer: I 1918 havde disse fremmede elementer forrådt fædrelandet, og de fortsatte med at være en kilde til Tysklands problemer. Løftet om en national genfødsel – at bryde lænkerne fra Versailles, genskabe den nationale ære og genindsætte Tyskland i dets retmæssige status som stormagt – lå i hjertet af det nazistiske budskab. Det adskilte bevægelsen skarpt fra dens modstandere på den radikale venstrefløj og gav den et grundlag for dens samarbejde med den respektable højrefløj.

Hitler var særlig dygtig til at knytte sine egne erfaringer til tyskernes kollektive erindringer om krigen. Han brugte billedet af det nationale samfund, der opstod i august 1914, og som for ham havde været en så afgørende personlig erfaring, som en model for sammensmeltningen af individ og nation. Det var det politiske ideal, han vendte tilbage til igen og igen. Som Elias Canetti så kløgtigt bemærkede: "Hele hans efterfølgende karriere var helliget genskabelsen af dette øjeblik ...Tyskland skulle igen være, hvad det dengang var, bevidst om sin militære slagkraft, begejstret for og forenet i den,"³² Peter Suhrkamp, den senere fremtrædende forlægger, som var krigsveteran og modstander af nazismen, huskede, at månederne efter Hitlers magtovertagelse i 1933 mindede ham om krigens første uger. Suhrkamp var slået af, hvorledes mængden af uniformerede mænd, de marcherende kolonner af soldater og stormtropper, stemningen af beslutsomhed og den fælles fornemmelse af en national mening alt sammen

fremkaldte tyskernes indledningsvise entusiasme for kamp. ”Uden den forgangne krig ville et sådant rent militært fænomen næppe have været muligt.”³³

Militærtjenesten var en væsentlig del af nazismen, både som bevægelse og som regime. Stormtropperne i deres brune uniformer, anførte af veteraner og organiserede efter militære retningslinier, genoplivede kammeratskabet fra skyttegravene, ikke kun for dem som havde tjent, men også for medlemmer af den næste generation, som havde været for unge til at kæmpe, men som indirekte havde oplevet krigen som halvvoksne. Invaliderede veteraner blev højlydt erklæret for det nazistiske Tysklands ”første borgere”, og selvom ikke meget ændrede sig i deres reelle forhold, blev de hædret i monumenter og ved møder. I det ny Berlin, som Hitler og Albert Speer havde til hensigt at bygge, skulle der opføres en gigantisk triumfbue, på én gang et mindesmærke for Første Verdenskrig (den var udformet til at bære navnet på hver eneste falden tysk soldat) og en fejring af Tysklands sejr i Anden Verdenskrig. For atter at citere Canetti: ”Der er intet, som mere koncist opsummerer Hitlers inderste væsen. Nederlaget i Første Verdenskrig skulle ikke anerkendes, men omformuleres til sejr. ... De [de faldne] var hans masser. ...Han indså, at det var dem, der havde hjulpet ham til magten; uden Første Verdenskrigs døde ville han aldrig have eksisteret.”³⁴

Selv tyskere, som var modstandere af nazismen, delte Hitlers had mod Versaillestraktaten og den nationale ydmygelse, som den repræsenterede. De fleste var enige i, at krigsskadeerstatningerne var ødelæggende og urimelige, at de territoriale afgørelser i øst krænkede tyskeres ret til selvbestemmelse, og at begrænsningerne for Tysklands militær var en hyklerisk indskrænkning af dets suveræne ret til selvforsvar. Efter 1933 var der bred støtte til Hitlers bestræbelser på at bringe Tyskland tilbage på dets rette plads i det europæiske statsfundament. Men for Hitler og hans mest fanatiske tilhængere var en revidering af freden kun

det første skridt – midlet til at opnå en revolutionær ny international orden, i hvert fald for Europa og måske for hele verden. Denne ny orden ville ikke blive et statssamfund, men en samling af racer som konkurrerede om den plads, de havde brug for til at udvikle sig. Hitler mente, at den tyske race – *das Volk* – var bestemt til at dominere landene mod øst, som den skulle herske over, lige som europæerne herskede over deres oversøiske imperier: kolonisere landet, udnytte dets ressourcer og underordne sig dets racemæssigt inferiøre indbyggere.

Hitler havde tillid til, at han kunne omstøde freden fra Versailles diplomatisk ved at udnytte svagheden og splittelsen blandt de øvrige europæiske stater, men det endelige mål for hans racemæssige imperialism kunne ikke nås uden krig. Krig var nødvendig for at erobre de udstrakte områder i øst, som Tyskland havde brug for, og til at skabe grundlaget for en racemæssige revolution inden for selve Tyskland. I den ultimative kamp for fremtiden ville uden- og indenrigspolitik derfor smelte sammen, den ene som et essentielt instrument for den anden, og begge ville de kræve anvendelse af ekstrem vold mod fjender hjemme som ude.

* * *

Den britiske digter W.H. Auden kaldte 1930'erne "et usselt, uhæderligt årti".³⁵ Det var også et ekstraordinært destruktivt årti. I tilslutning til den vold, som ledsagede etableringen af det nazistiske regime i Tyskland, var der uro i Frankrig, en kort men bitter borgerkrig i Østrig og en langt mere brutal konflikt i Spanien, hvor en halv million mennesker omkom mellem 1936 og 1939. I oktober 1935 indledte Mussolini et blodigt syv måneder langt felttog for at erobre Etiopien, hvorunder de talmæssigt underlegne og dårligt udrustede etiopiske styrker mistede mellem 55.000 og 70.000 mand – italienerne 9.000. Alt dette blev overgået i såvel omfang som ondsindethed i den krig, som sovjetregi-

met førte mod sin egen befolkning. To millioner bønder og deres familier døde, da de modsatte sig kollektiviseringen; nogle blev dræbt, andre sultede ihjel, og atter andre omkom under deres vej til eksil. "Terrorsulten", som ramte Volgadalen og Ukraine i 1932 og 1933, dræbte et sted mellem fem og elleve millioner. Knap var bondemodstanden blevet knust, førend regimet vendte sig mod sig selv. Efter mordet i februar 1934 på førstesekretæren for Sovjetunionens Kommunistiske Partis komité i Leningrad, Sergej Kirov, fulgte en stadig mere omsiggribende bølge af arrestationer, som til slut kom til at omfatte en million partimedlemmer og så mange som syv millioner andre; af disse blev en million henrettet, og resten blev sendt til de fjerne arbejdslejre, som den sovjetiske forfatter og tidligere indsatte, Aleksandr Solsjenitsyn, kaldte "Gulag Øhavet".

Regeringerne og befolkningerne i de liberale demokratier betragtede denne stigende flodbølge af lidelse og død med bekymring og frygt. Fortalere for kommunisme og fascisme prøvede at forklare og retfærdiggøre Stalins morderiske politik, Mussolinis imperialismen eller Francos brutalitet. Nogle få tusind frivillige rejste til Spanien for at kæmpe for republikken. Men den overvældende tendens blandt europæerne var ikke at blive involveret, men at lade begivenhederne gå deres gang med kun nogle få formelle protester. Ingen af disse begivenheder syntes at berøre de øvrige europæiske staters vitale interesser. Ingen af dem var værd at risikere en ny katastrofe som Den Store Krig for.

Den vold, som i 1930'erne omspændte Europa fra Den Iberiske Halvø til de russiske stepper, skabte netop den rette atmosfære for den politiske offensiv, som Hitler var i færd med at planlægge i Berlin. Om aftenen den 3. februar 1933, kun fire dage efter at han var blevet kansler, mødtes han privat med den tyske hærs øverste chefer, som var tilfredse med hans engagement i en udvidelse af militæret, omend noget foruroligede over de tågede hentydninger til erobring af *Lebensraum* i øst. I okto-

ber trak Hitler de tyske delegerede hjem fra den internationale nedrustningskonference, en skrøbelig rest fra de optimistiske 1920'ere, og fra Folkeforbundet. To år senere meddelte han, at Tyskland ikke længere ville overholde de restriktioner, som var blevet pålagt dets væbnede styrker i Versailles-traktaten. I marts 1936 sendte han tropper ind i Rhinlandet, hvor der i 1919 var blevet etableret en demilitariseret zone for at beskytte Frankrig mod et tysk overraskelsesangreb. Efterkrigsordningen, som allerede med succes var blevet udfordret af Japan i Manchuriet og af Italien på Afrikas Horn, var nu ved at bryde sammen i hjertet af Europa.

Ordensmagterne viste sig ikke at være i stand til at stille noget op mod de forskellige angreb på status quo. Storbritannien og Frankrig protesterede som medlemmer af Folkeforbundet og garanter for Versailles-ordningen, men foretog sig intet. Hvilken anden reaktion var mulig, når ingen i regeringen eller i befolkningen som helhed var indstillede på at risikere en ny krig? "Alt andet end krig!" skrev den franske romanforfatter Martin du Gard til en ven i september 1936. "Alt andet --- selv fascisme i Spanien ... selv fascisme i Frankrig: Intet, ingen prøvelse, ingen trældom kan sammenlignes med krig: Alt andet, hellere Hitler end krig."³⁶ Et år senere sagde den store filosof Bertrand Russell til en jublende menneskemængde i London, at hvis nazisterne var tåbelige nok til at invadere Storbritannien, burde de hilses velkomne som turister, idet selv en succesfuld modstand ville medføre mere skade end en fredelig erobring. "Nazisterne ville være interesserede i vores måde at leve på", tilføjede Russell, "og stivheden vil gå af dem."³⁷ Mens få europæere var så konsekvente som Martin du Gard og Russell, var de fleste fast overbeviste om, at ingen af de spørgsmål, de stod overfor – Manchuriets skæbne, opstillingen af en ny tysk hær, erobringen af Etiopien og remilitariseringen af Rhinlandet – var en krig værd, som atter ville hærge deres privatliv og måske gøre slut på den europæiske civilisation.

Den 5. november 1937 kaldte Hitler sin udenrigsminister og de øverstkommanderende for hæren, flåden og luftvåbenet til det nyligt opførte kancelli til en drøftelse af sine langsigtede mål. Det fire timer lange møde, af hvilket vi har et resumé, som blev udarbejdet af oberst Friedrich Hossbach, Førerens adjutant, var ikke, som historikere undertiden har hævdet det, en køreplan for krig. Men det formulerede klart Hitlers centrale mål, som var "at sikre og beskytte det racebaserede samfund og at udvide det". Dette, hævdede han, var et spørgsmål om plads. Tre af Hitlers tilhørere – krigsministeren, Werner von Blomberg; chefen for hæren, general von Fritsch; og udenrigsministeren, baron von Neurath – udtrykte nogen bekymring over disse ambitioner. Inden for få måneder var de alle blevet afløst af mere føjelige underordnede.³⁸

Den 9. november drøftede Neville Chamberlain, som siden maj var Storbritanniens premierminister, den internationale situation i Londons Guildhall. Både taleren, som var ud af en politisk prominent familie med dybe rødder i Storbritanniens forretningsmæssige elite, og anledningen, som var det årlige møde mellem City's erhvervsledere, hørte til en verden, som var meget forskellig fra mødet i Hitlers storslåede kancelli. Dette var Norman Angells verden, en verden af kalkulationer og aftaler, kontrakter og kompromiser, produktion og forbrug. Her var valget mellem fred og krigens "endeløse mareridt" indlysende: "Man behøver blot at fremlægge disse to alternativer", sagde Chamberlain til sine tilhørere, "for at blive overbevist om, at den menneskelige natur, som er den samme over hele verden, må forkaste mareridtet med al sin styrke og klynge sig til det eneste perspektiv, som kan bringe lykke."³⁹ Tre dage senere gav en komité under den britiske militære ledelse en anden tungtvejende grund til at undgå krig: På trods af den hjælp, som Storbritannien ville kunne få fra potentielle allierede, konkluderede komiteens rapport at, "vi kan ikke forudse, hvor langtid, det vil kræve, før vore forsvarsstyrker er stærke nok til at beskytte vort territorium, vor handel

og vore vitale interesser mod Tyskland, Italien og Japan samtidigt".⁴⁰

I marts 1938 bevægede Hitler sig for første gang uden for Rigets grænser. Idet han drog fordel af en aktiv nazistisk bevægelse i Østrig, tvang han den østrigske regering til at acceptere en indtrængen af tyske tropper og en sammenslutning af de to lande. Det såkaldte *Anschluss*, som Hitler gennemførte med åbenbar lethed og med jubel fra mange østrigere, blev kun mødt med forsigtige protester fra de øvrige magter. Den britiske viceudenrigsminister Alexander Cadogan skrev til ambassadøren i Berlin: "Gudskelov er Østrig af vejen. ... Jeg kan ikke lade være med at synes, at vi var dårligt informerede om opinionen i det land. ... Jeg kan ikke oparbejde meget mere indignation, førend Hitler begynder at gribe ind i andre nationers forhold."⁴¹

Dette var naturligvis akkurat, hvad Hitler havde til hensigt at gøre – hvilket Cadogan formentlig var klar over. Hans næste skridt var Tjekkoslavakiet, der var det sidste tilbageblevne parlamentariske regime i Østeuropa, og som havde en stor og i stigende grad pronazistisk tysk minoritet. Skønt Tjekkoslavakiet tog sig ud som en formidabel modstander og var allieret med såvel Frankrig som Sovjetunionen, håbede Hitler på at kunne anvende denne minoritet til at splitte og i sidste ende at ødelægge den tjekiske stat. I maj 1938, da tjekkerne reagerede på de tyske trusler med at mobilisere deres hær og sikre sig en angivelig støtte fra Storbritannien og Frankrig, trak Hitler sig tilbage. Men han opgav ikke sit mål. "Det er", sagde han til sine militærchefer, "min ufravigelige beslutning i den nærmeste fremtid at knuse Tjekkoslavakiet gennem en militær afgørelse."⁴²

Den sommer øgedes den etniske vold i Tjekkiet, ansporet af en skinger propagandakampagne, som blev orkestreret fra Berlin. Krig syntes uundgåelig. I et desperat forsøg på at undgå katastrofen rejste premierminister Chamberlain i september tre gange til Tyskland for at mødes med Hitler: Første gang til Hitlers

bjergresidens i Berchtesgaden, hvor det tilsyneladende lykkedes ham at finde et kompromis; anden gang til Bad Godesberg ved Rhinen, hvor mødet sluttede med, at Hitler trak sine tidligere indrømmelser tilbage; og tredje gang til München, hvor Føreren reelt fik alt, hvad han ville have. Da Jan Masaryk, den tjekkiske ambassadør i London, erfarede, hvad Chamberlain havde i sinde, svarede han: "Hvis De har ofret min nation for at redde freden i denne verden, skal jeg være den første til at rose Dem, men skulle det ikke være tilfældet, mine herrer, så må Gud stå Dem bi."⁴³

Chamberlains "appeasement"-politik er blevet et synonym for svaghed, lige som "München" længe var et symbol på den uundgåelige katastrofe, som opstår, når aggression ikke mødes med modstand. Siden 1945 er "læren fra München" blevet citeret igen og igen for at påvise et behov for resolute svar til en række udenlandske politiske antagonister. Uanset hvad der kendetegnede Chamberlains politik i 1938, så er det værd at huske, at i sig selv er appeasement, eftergivenhed, ikke nødvendigvis noget dårligt. I deres bestræbelser på at løse konflikter uden at gribe til vold, må diplomater ofte give efter over for deres modparter. Men det er samtidig vigtigt at erkende, at alternativet til at give efter over for Hitler i 1938 var at bekæmpe ham. Han bluffede ikke, og truslen om krig ville ikke have været nok til at standse ham, hvilket den korte varighed af hans taktiske tilbagetog i maj viste.

Spørgsmålet bliver så: Ville det have været bedre at kæmpe i 1938 end i 1939? Ingen af magterne, inklusive Tyskland, var forberedt på krig i 1938. Det ville ikke have været nogen let opgave for de allierede at besejre Tyskland i efteråret 1938, men det er meget sandsynligt, at deres muligheder ville have været bedre end i 1939 eller 1940. Men hvordan tyskerne skulle besejres, var ikke et spørgsmål der opstod i Chamberlains tanker, da han fløj til Tyskland for at mødes med Hitler; han ønskede for næsten enhver pris at undgå kamp. Og det var årsagen til, at appeasement slog fejl som politik. Det var ikke forkert at søge en

fredelig løsning på den tjekkiske krise, men det var forbryderisk uansvarligt ikke at overveje, hvad der måtte gøres, hvis den ikke tilfredsstillende Hitlers umættelige trang til erobring.

Ét forhold omkring appeasement i 1938 står imidlertid til overflod klart: De fleste europæere var begejstrede, da politikken syntes at virke. Nogle få skeptikere advarede mod de katastrofer, som lå forude, men deres stemmer druknede i bifaldene fra dem, som følte, hvad den franske socialist Léon Blum kaldte "en kujonagtig lettelse" over, at de havde undgået en ny krig. Da Eduard Daladier, den franske ministerpræsident, fløj tilbage til Paris fra München, forventede han, at folkemængden i lufthavnen ville være fjendtlig. I stedet var den kommet for at hylde ham. Selv et år efter München viste den første meningsundersøgelse, der nogensinde var blevet foretaget i Frankrig, at 57 procent af befolkningen fortsat havde et positivt syn på aftalen. Chamberlain fik en helts velkomst, da vendte tilbage til Storbritannien med løftet om "fred i vor tid", og, meget til Hitlers utilfredshed, var premierministeren også populær i Tyskland, hvor de fleste indbyggere var lettede over at se krigsfarens fortagelse.⁴⁴

Münchenaftalen holdt ikke engang seks måneder. I marts 1939 marcherede tyske tropper ind i Prag og fuldendte ødelæggelsen af den tjekkoslovakiske stat. For første gang kunne Hitler ikke påkalde sig princippet om selvbestemmelse til at retfærdiggøre sit angreb på den internationale orden. Dette var utilslørt aggression uden påskuddet om beskyttelse af en trængt tysk minoritet. Allerede inden invasionen i Prag var de offentlige holdninger i Frankrig og Storbritannien begyndt at flytte sig væk fra appeasement, omend de to landes regeringer klyngede sig til håbet om, at fred fortsat ville være mulig.

Hitler var derimod besluttet på krig. Da de tyske tropper var i Prag, gav han ordrer til at forberede en invasion af Polen og krævede et ødelæggelsesomfang, som ville udslutte den polske stat fra det politiske landskab. På dette tidspunkt var krig uundgåelig:

Polakkerne ville, i modsætning til tjekkerne, kæmpe. I et sidste desperat forsøg på at afskrække Hitler underskrev Chamberlain en alliance med den polske regering og lovede assistance i tilfælde af et angreb. Frankrig var allerede forpligtet til at komme Polen til hjælp. Hitler havde imidlertid ingen grund til at tro, at vestmagterne denne gang ville reagere alvorligt på situationen, især ikke efter at det lykkedes ham at indgå en alliance med Sovjetunionen, som fratog de allierede en potentiel partner og sikrede, at Polen ville blive konfronteret med fjender både mod vest og øst.⁴⁵

Selv da de tyske styrker trængte ind over den polske grænse, ville nogle statsmænd i Storbritannien og Frankrig have været villige til at indgå en aftale. Den 2. september gjorde den franske regering, efter at fjendtlighederne var begyndt, et sidste frugtesløst forsøg på at finde en fredelig vej ud af situationen, men på det tidspunkt var der intet alternativ til krig. Chamberlains tale i House of Commons den 3. september var et dystert udtryk for fortrydelse, ikke en inspirerende kalden til krig: "Dette er en sørgelig dag for os alle, og for ingen er den sørgeligere end for mig. Alt, hvad jeg har arbejdet for, alt, hvad jeg har håbet på, alt, hvad jeg har troet på i mit offentlige liv, er faldet i ruiner."⁴⁶ Dwight D. Eisenhower, en 49-årig oberst i en perspektivløs funktion i Douglas MacArthurs stab i Filippinerne hørte Chamberlains tale i radioen i Manila. "Det er en sørgelig dag for hele den civiliserede verden", skrev han i sin dagbog. "Det er ikke til at forstå, at mennesker, der stolt betragter sig selv som intelligente, kunne lade en sådan situation opstå."⁴⁷

Overalt i Europa var folkestemningen i 1939 dramatisk anderledes, end den havde været i 1914. I et brev fra Paris skrev William Bullitt, den amerikanske ambassadør, at "hele mobiliseringen blev gennemført i fuldstændig stilhed. Mændene tog af sted i tavshed. Der var ingen orkestre, ingen sange, ingen råb om 'Fremad til Berlin' eller 'Ned med Hitler'."⁴⁸ Præfekten i Rhône beskrev folkestemningen i sin region som "et eller andet mellem

beslutsomhed og resignation”. Det samme gjorde sig stort set gældende i London, hvor folk forventede tyske bombefly hvert øjeblik og var begyndt at evakuere børn til landområderne. Domprovsten ved Durham Cathedral, som genkaldte sig den nationalistiske glød ved begyndelsen af den forrige krig, noterede, at i 1939 måtte patriotiske prædikener nedtones for ikke at forarge menigheden.⁴⁹

Selv i Berlin, hvor krigen var blevet sluppet løs, var stemningen trykket. Da Hitler tog til Rigsdagen for at meddele, at krigen var begyndt, kørte han gennem tomme gader. Der var ingen jublende folkemængder, ingen spontane udtryk for glæde og solidaritet og ingen smilende piger, som kastede blomster. Hvor meget tyskerne end håbede, at Hitler ville bringe dem sejr, så vidste de lige som resten af Europa – eller troede, de vidste –, hvad det kunne komme til at koste.

Den britiske digter W.H. Auden befandt sig i New York den 1. september 1939 og var straks både nedtrykt og lettet over at være så langt væk fra krigen. I det digt, han skrev for at beskrive sine følelser den dag, skildrer han, hvad der lå forude:

The enlightenment driven away,
The habit-forming pain,
Mismanagement and grief:
We must suffer them all again.
The saddest word is the last.⁵⁰

Oplysningen drevet væk
den vanedannende smerte
inkompetent ledelse og sorg:
Vi må lide det hele igen.
Det sørgeligste ord er det sidste.